

BIERNACZKY SZILÁRD

Embrevés vagy rabszolgavadászat?MEGJEGYZÉSEK EGY TÖBB ÉVSZÁZADOS
AFRIKAI TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KÉRDŐJELRE PONTOT
HELYEZŐ KÖNYV KAPCSÁN*

Jared Staller – a magyar Afrika-kutatást, név szerint Magyar László, Torday Emil, Vajda László, Ecsedy Csaba, Sebestyén Éva, Sárkány Mihály és jelen írás szerzője munkásságát is érintő – könyve ugyan címében elsősorban az afrikai kannibalizmusra irányítja a figyelmet, azonban újszerű feltárás, értelmezési kísérletei főleg a közép-afrikai (kongói, angolai) történelemkutatás egyik igen neuralgikus – a 16. századtól akár a mai napig elnyúlóan tisztázatlan – pontjára, az úgynevezett *jaga* (ejtsd: dzsaga)/*imbangala/bambata* jelenség-komplexumra irányulnak. Mindemellett történelmi elemzéseiben hangsúlyosan helyet kap a rabszolgaság korai jelenségének a számbavétele is. Mi több, egy fejezetben külön kitér a mára igencsak kettős – negatív, és egyúttal igen pozitív – megközelítéssel körülvett Njinga vagy Nzinga, Matamba törzsi állam királynőjének történelmi szereplésére. A szerző, aki mellesleg a texasi Houstonban működő St. Francis Episcopal School bölcsészeti intézetének (Humanities) a vezetője, azzal a szándékkal fogott e kornak és jelenségeinek a számbavételébe, majd elemzésébe, hogy az 1500–1600-as évekből fennmaradt írott (európai) források, a szóbeliségben megőrzött ismeretek, illetve az első és második generációs meg-

közelítések birtokában (mint harmadik generációs kutató) új irányt szabjon az afrikai történelem e sajátos és igen nagy figyelmet kapott darabjának értelmezésében.

De hát kik is ezek a *jagák*? David Birmingham tanulmányában (1965) *vándorló népek* nevezi őket, akik részben a *luba* hódítók elől Angolába menekülő és ott a hosszú életű Kasanje államot megalapító, és utóbb magukat *imbangalának* nevező *lundák*hoz csapódtak. Birmingham hivatkozik Jan Vansina elemzésére (1963), aki viszont nagyrészt a szájhagyományokra támaszkodva kísérli meg rekonstruálni az egyébként talán a leghosszabb ideig fennálló afrikai törzsi állam, Kasanje régi (1583–1620) történetét. Vansina egyik tanulmányában (1966), amelyben a *lundák* és a *jagák* kongói és angolai invázióival foglalkozik, korabeli portugál források alapján egyértelműen megjelöli 1569-et, mint a *jagák* első előbukkanásának évét, amikor is egy portugál katonai erő kiszorította őket a kongói királyságból, így Angolába, a Kwango völgyébe vándoroltak el.

Vansina mindemellett a Birmingham által korábban idézett tanulmányában (1963), megelőlegezve napjaink felfogását, azt állítja Antonio Cavazzi, az ovimbundu királynő, Nzinga hittérítő gyóntatója terjedelmes memoárjára (1687) mint kútforrásra hivatkozva, hogy

„...a *jagák* nomád fegyveres hordák voltak, akik fosztogatásból éltek. Közép-Afrikából érkeztek, és 1568-ban léptek színre

* Jared Staller: *Converging on Cannibals. Terrors of Slaving in Atlantic Africa, 1509–1670* (Konvergenciák a kannibálokról. Rettegés a rabszolgaságtól, 1509–1670), 2019, Athens, Ohio University Press, 256 old. (*Africa in The World History*-sorozat)

először. Ebben az évben átlépték a Kwangót, és kifosztották San Salvadort, a Kongói Királyság akkori fővárosát. A kongói király a portugálokat hívta segítségül, és Francisco de Gouvea hadra kelt, majd hatszáz katonát felsorakoztató seregével felszabadította a királyságot. A jagákat körülbelül 1572 körül teljesen szétszórták és kiűzték Kongóból, akik utóbb szétszéledtek Angolában, néhány hordájuk pedig felvette az imbangala nevet. Minden forrás egyértelművé teszi, hogy a jagák számos önkéntest fogadtak örökbe azoktól a népektől, akiket lerohantak, és egy generációval később sok helyi harcost magukba olvasztottak. Aligha kétséges, hogy Kasanje lakóit jagáknak tekintették.” (Vansina 1963, 358. old.)

A *kilombo* kifejezés, amely később annyi zavart és félreértést eredményez, itt még nem bukkan fel, legfeljebb csak egy törzsi vezető, *Kalunga kaKilombo* személye neve kapcsán Vansina az említett kifejezést az adott terület (*kilombo* = provincia, mai jelentése: megerősített, sövénnel vagy fátörzsekből tákolt kerítéssel védett tábor) alkirálya megnevezéseként értelmezi. Joseph C. Miller, Vansina egyik kiváló tanítványa, aki a később jeles történeti munkaként megjelentetett és a *mbundu* államok történetével foglalkozó disszertációjával (1976) doktorált, sajátos gyökerét kutatta fel a szónak. Szerinte a kifejezés, amely a 16. században a *kulembe* beavatási társaságába tartozó férfiakat jelölte, lényegében egy korábbi, igen kegyetlen főnök, Kinguri ellenében keletkezett (Miller 1972, 560–561. old.), jöllehet az *ambundu* (a *mbundu*, ma *ovimbunduként* jelölt államalkotó angolai népcsoport nyelve) eredetű szó legjobb tudomásunk szerint utóbb annak a megerősített tábornak a megjelölésére szolgált, amelyet számos funkciójában (például a rabszolga-kereskedelmi karavánok alkalmi táborhelye) Magyar László is többször

említ könyvében akár ’tanya’ értelemben is (1859).

Miller említett tanulmányában (1972) a korabeli forrásokból és az általa gyűjtött szóbeli hagyományokból felépít egy menetrendet 1563-tól Kasanje törzsi állam 1618-ban történő megalapításáig (Miller 1973, 568. old.), miközben a *jagákra/imbangalákra* vonatkozó írott forrásokat jelentősen kibővíti portugál forrásokkal. Másik tanulmánya (1973) viszont szinte megelőlegezi mindazt, ami az ezúttal ismertetni kívánt monográfia legfőbb célkitűzése: megkezdi annak az európai mitológiának a lebontását, amely a jagákat a keresztény pokollal, ördögökkel hozta kapcsolatba, akik gyilkolnak, rabolnak és emberhúst esznek. Sőt, a portugál Korona politikai manipulációs képességeit bizonyítva, mintegy a rabszolga-kereskedelem igazolásaként, ezt a közép-kongói rablásból magát fenntartó törzsi-etnikai képződményt (Duarte Lopez 16. századi helyszíni beszámolójából kiindulva) összehozták a kor más hasonló afrikai jelenségeivel, így például olyan *titokzatos afrikai belvilágban élő és erőszakos vademberekkel*, mint a mozambiki Zambézi-vidék *zimbo* vagy *zimba*, a keresztény abesszin császárt, a négust veszélyeztető *galla* (ma *oromo*) vagy a Sierra Leone-ban felbukkant *szumbe* vagy *mane* etnikai képződményeinek tagjai (már a 17. század elején, Battell brit kalandor tengerész beszámolója alapján), akikről ráadásul azt állították, hogy kapcsolatban állnak egymással (Miller 1973, 122–123. old.).

Legjelesebb afrikanistánk, Torday Emil így ír erről – jóval előbb persze, hogy a kérdést a modern tudomány eszközeivel az említettek feszegetni kezdték:

„A hosszú pusztító háborúról ezen a vidéken ugyan mit említhetünk, amelyet azok a Jaga-hordák viseltek, akik 1558-ban betörttek Kongóba, és több mint száz éven ke-

resztül feldúlták azt és az összes szomszédos országot. Kik voltak ezek az emberek, akiknek fosztogatásai a Kongó torkolatától a keleti Zambéziig terjedt, egészen délre, Benguella határáig? Azonosították őket az abesszíniai *gallákkal*, a kilimandzsárói *wacsagákkal*, a Sennaar-i *fundzsikkal*, a Sierra Leone-i *mendekkel*, az angolai *imbangalákkal* és *bayakákkal*, a Kongó–Zambézi-vízválasztó *badjokjaival* és a közép-kongói *batekekkel*. Abban a monográfiában, amelyet az antropológiai szakirodalom nem tartalmaz, fáradságos és tudományos kutatás, a leggondolatosabb őszinteséggel párosuló műveltség jegyében néhai Avelot százados arra a következtetésre jutott, hogy ők a *maszákjok* leszármazottai! Nem kisebb tekintélyek, mint Dapper és Van Wing atya kijelentik, hogy ők ebben anziksznak számítanak, és hajlandó voltam őket követni mindaddig, amíg a korai portugál, olasz és egyéb szakirodalmak jelentős átolvasásával járó kutatómunka nyomán kötelességemmé lett megváltoztatni a nézeteimet. Eredetileg a jagák lehet, hogy az anziksz (Bateke) egy hordája vagy hordái voltak, akiket a Kongóval támadt válsághelyzet következtében elszakítottak országuktól, és akik mindig úton lévő emberekké lettek; eközben számos törzsből az otthonukból elűzöttek mind többen csatlakoztak hozzájuk, vagy külön bandákat alkottak, utánozták módszereiket.” (Torday 2018 [1931], 16–17. old.)

E sajátos, különféle etnikai elemekből összeverődött, majd egyes csoportjaiból államot alapító (Kasanje) etnikummá formálódó nép(csoport) kapcsán az alábbi kútforrások szolgálnak a legfontosabb információs bázisul:

CAVAZZI DA MONTECUCCOLO,
Giovanni Antonio

1687 *Istorica descrizione de' tre' regni Congo, Matamba et Angola sit-*

vati nell'Etiopia inferiore occidentale e delle missioni apostoliche esercitateui da religiosi cappuccini, a cura di Fortunato Alamandini da Bologna, Bologna, Giacomo Monti, 934 pp. (modern portugál nyelvű kiadása: Cavazzi de Montecuccolo, João António: 1965, *Descrição Histórica dos Tres Reinos de Congo, Matamba, e Angola*, trans. Graciano Maria de Luzzano, 2 vols., Lisbon.) (használt kiadás: reimprimatur, 1690, Milano, Agnelli, 790 old. – lásd az interneten)

LOPEZ, Duarte – PIGAFETTA, Filippo de
1591 *Relatione del Reame di Congo et delle Circonvicine Contrade Tratte dalli Scritti e ragionamenti di Odoardo Lopez Portoghese*, Roma (új faksimile kiadás: Lisszabon, Agencia Geral das Colónias, 1949-1951) (magyar fordítása: *A Kongó Királyság és a szomszédos területek leírása*, ford. Rubint István, *AHU MATT*, 2018, pp. 1–95. old., No. 000.002.732, <http://afrikatudas-tar.hu>)

RAVENSTEIN, E. G. ed.

1901 *The Strange Adventures of Andrew Battell of Leigh, in Angola and the Adjoining Regions*, reprinted from „Purchas his Pilgrimes”, London, Hakluyt Society, 210 old. (eredeti kiadás: Samuel Purchas: *Purchas His Pilgrimage, or Relations of the World and the Religions observed in all Ages and Places discovered from the Creation unto the Present*, London, 1613)

Duarte Lopez portugál kereskedő volt, akit a lényegében portugál vazallusnak számító Dom Alvaro I., Kongó keresztény valású, bár afrikai származású uralkodója annak jó tízévesnyi afrikai tartózkodását követően 1578 körül VI. Sixtus pápához küldött követségbe Rómába, ahol megismerkedett Filippo Pigafetta humanistával, kinek utóbb tollba mondta élményeit. Az emlékirat szövege egyébként Rubint Istvánnak a portugál változathól készült fordításában megtalálható az OSZK MEK elektronikus gyűjteményében (is).

Andrew Battell, akit a források és a mai kutatás is kalandor tengerészként tart számon, 1590–1610 között Angolában, majd Loangóban tartózkodott, és igen kíváncsi lévén erre a *jaga* csoportosulásra, megközelítőleg 16–20 hónapot töltött el velük. Hazatérve Angliába elbeszélte a történeteket, s a hosszabb időn át folytatott interjúból Samuel Purchas káplán, aki egy tengeremléki faluban élt, s hallgatta a hajósok történeteit, érdeklődése középpontjába állította a távoli népeket és világokat: 1625-ben kiadott négykötetes gyűjteményéhez könyvnyi terjedelmű utazási beszámolót formált a Battell-interjúkból.

Giovanni Antonio Cavazzi da Montecucolo viszont mint kapucinus misszionárius 1654-ben érkezett Angolába. 1660-ban látogatást tett a Matamba-i uralkodó, Nzinga királynő udvarában, majd két évre rá visszatért, amikor is a királynő keresztény hitre tért. A nyolcvan évvel ezelőtt királynő egy évre rá meghalt, de Cavazzi 1665-ig még Matambában tartózkodott. Végül 1667-ben visszatért Rómába, s megírta első terjedelmes beszámolóját. 1673-ban mint a kapucinus misszió prefektusa ismét Angolában találjuk, de 1677-ben hazatért, s papírra vetette második életrajzát. Első könyvét csak halála után, 1687-ben adták ki, második könyve viszont csupán a 20. században jelent meg.

A közép-afrikai történelemnek ezen epizódja körül a bonyodalom azonban az újabb tudományosságban tovább szövődnek újabb és újabb kutatások, megoldáskezesések nyomán. Így John K. Thornton, az angolai és közép-afrikai történelem egyik újabb szakértője dolgozatában (1978) a mind gazdagabban feltárt portugál írásos dokumentumokat (főleg a 17. század második harmadának első és második feléből) vonja be elemzésébe. Közben kritikával illeti (megítélésem szerint talán alaptalanul) Miller egyes értelmezéseit, mivel – ahogyan egy későbbi munkájában (1973) is – az imbangalának tekintett jagákat afféle harcias hordáknak tekinti, és kifogásolja, hogy Miller túlzottan is abba az irányba lép, miszerint a jagakomplexum egyfajta európai mitológiatehermentés eredménye.

De mit is igyekszik hozzátenni mindehhez Jared Staller? Szerencsés helyzetben vagyunk, mivel a kötet első fejezetében (1–15 old.) saját maga foglalja össze szándékait, elemzési törekvéseit és eredményeit.

Az amerikai történész elmondja, hogy elsősorban Battell *Strange adventures* [Furcsa kalandok] című műve indította arra, hogy szembenézzen az általunk az előbbieken vázolt kérdéskörrel, mivel a brit tengerész emlékezéseit olvasva szembesült azokkal, mit jelenthet összetalálkozni egy másfajta világgal, amelyből akár a teljes modern társadalmakban élő emberiség kinőtt. Battell, aki viszonylag huzamosabb időt töltött el a 16–17. század fordulóján a jagák között, lényegében valamiféle irreális szörnyetegeknek írja le őket – természetesen mit sem értve a másféle civilizációk másféle szokásaiból, családi vagy törzsi struktúráikból, gazdasági stratégiáikból, kormányzati mintáikból, vallási meggyőződésükből. A Purchas által lejegyzett kalandok között szerepel menekülés, halálos láz, rabszolgavadászat, csecsemőgyilkosság,

egy gorilla nevelte fiú, egy krokodil, aki egy egész rabszolgacsoportot felzabált, de a gyomrába került láncok súlyától megfuladt, és persze emberevés. Kiegészítőleg megemlítendő, hogy Battell egy olyan portugál rabszolga-kereskedő csoporttal került a jagák közé, akik betársultak a jagák kegyetlenségeiktől egyáltalán nem mentes rabszolgavadászataiba, egy folyón túli terület kirablására, gyerekek és öregek legyilkolására, a felnőtt lakosság rabláncra fűzésére.

Staller hozzáteszi, hogy mindezt mindenféle érdektelennek tűnő korabeli írásos dokumentumokat követően úgy olvasta, mint afféle csábítóan szórakoztató olvasmányt, akár mint Robert Silverberg, neves *science fiction* szerző regényét (*Lord of Darkness*), amelyben a szerző Battell beszámolóját adaptálta. És persze immár pontos filológiai adatolással kiderül az is, hogy Battell elbeszélését Samuel Purchas anglikán tiszteletes annak hazatérése után valamikor 1607 és 1611 között rögzítette, amelyből kisebb interjúkat tett közzé. Majd újabb beszélgetések nyomán (1613–1614-ben) egy átdolgozott és immár kötetbe szerkesztett változatot jelentetett meg 1617-ben, és azt is továbbfejlesztve 1625-ben adták ki a végleges változatot.

Staller lényegében megpróbálja újraértékelni a forrásokat. Így például felveti azt, hogy Battell vélhetően nem tanult afrikai nyelveket, és jó-rossz (például portugál börtönökben az európai nyelvet valamennyire elsajátító afrikai) tolmácsokon keresztül érintkezett a jagákkal. Sajátos viszont Staller megfogalmazása, amikor *kilombo* harci közösségekről beszél, jóllehet korábban ő is a kilombót egyfajta mozgó táborként jellemzi. A témakör korábbi szerzőihez hasonlóan ő is hangsúlyozza, hogy a jagák a meghódított területek népeit rabszolgasorba vetették, és mint Battell, elmondja,

azok a harcra kész fiatalok, akik vállalták az életformájukat, belépést nyerhettek a közösségeikbe. Staller törekvéseinek lényegét azonban az adja, hogy a témakör előfutárainak a rabszolga-kereskedelemre vonatkozó megállapításait felerősíti. Mint írja, Angola térsége a 16. és 17. században a rabszolgavadászati rohamainak portyájává vált. Ezekből az erőszakos kezdetekből a későbbi atlanti rabszolga-kereskedelem során formálódott ki az afrikai emberek talán legnagyobb élőingatlan-exportja.

Staller természetesen értékeli a témakör kutatásában részt vevő elődeit, az általunk is említett Jan Vansinát, Joseph C. Millert, John Thorntont vagy Beatrice Heintzet, akik elsősorban a korabeli történelem sokoldalú megközelítését tűzték ki célul, írásos és szóbeli forrásokra támaszkodva, az afrikai életfelfogást értelmezve, és így kevésbé támaszkodtak Battell erősen eurocentrikus beszámolójára. Másrészt megpróbálták tisztázni Battell ellentmondásos állításait arról, hogy kik lehettek a „Jaga”-ák: Guinda-k, Mane-k vagy Sumba-k Sierra Leone-ból, az imbangalák köréből vagy pedig – különösen – jagákból? Modern terminológiával közelítve a kérdéskörhöz: igyekeztek azonosítani ezt a megfoghatatlan harcos bandát a modern kori vagy a történelmi-etnikai csoportokkal. Hadd idézzük Staller talán legfontosabb megjegyzését, amely a kérdéskört véglegesen új megvilágításba hozza, és vélhetően abban rejlik a megoldás, amelyet szerzőnk itt hangsúlyoz:

„Battell beszámolója nem az egyetlen, állítólag koherens Jaga-csoport elbeszélést nyújtja. Megjelennek egy Duarte Lopes nevű portugál férfi által írott szövegben is, aki 1578 és 1584 között járt a Kongói Királyságban, két évtizeddel Battell furcsa találkozására előtt, és aki beszámolót adott Rómában egy olasz arisztokrata (*a pápai udvar humanistája* – B. Sz.) Filippo Piga-

fetta számára. A Kongói Királyság éppen a Kongó folyó déli oldalán feküdt, messze északra attól a helytől, ahol Battell találkozott Imbe Kalundulával (*a brit kalandor tengerész idejében a jagák főnöke* – B. Sz). Lopes azt állította, hogy a történetében szereplő jagák 1568-ban, körülbelül egy évtizeddel azelőtt, hogy a helyszínre érkezett, még messzebb, északkeletről támadták meg Kongót. A kongói királyok a területükhöz közelre tették a jagák tartózkodási helyét. Ráadásul körülbelül harminc évvel Battell után az angolai portugál látogatók, mint például a jezsuita Giovanni Antonio Cavazzi da Montecuccolo, aki a matambai Njinga, magát jagának valló királynő körül töltötte idejét, terjedelmes, első személyűnek tűnő elbeszéléseket írt történelmükből. Szerinte Njinga hatalomra kerülése részeként egy ideig átvette a jagák katonai és kulturális gyakorlatát, beleértve a kannibalizmust is, majd végül élete alkonyán áttért a katolicizmusra. A jagákkal kapcsolatos kutatás első generációjának elfogyott a mondanivalója, miután a történetek összes csoportja azonosíthatónak tűnt, és a tudósok megállapították, hogy a »Jaga« etnikai csoport helyett a jaga (kisbetűs »j«) a mozgó portyázás és hadviselés stratégiája, vagyis bárki, aki a Kongó folyó környékén él, adoptálhatja azt, és sokan ezt is tették, mivel a rabszolgaság káosza mindenütt fellángolt.” (Staller 2019, 5. old.)

Nézzük meg az ismertetésre szánt kötet egyes fejezeteinek tartalmát!

A kötetnek a bevezetőt követő első elemző fejezetében Staller azt igyekszik bizonyítani, hogy a Battell-féle információk tele vannak félrevezetésekkel és megtévesztésekkel, amelyek elsősorban az eurocentrikus látásmódból, másrészt a korai európai–afrikai érintkezések lehetetlenségéből (lásd nyelvek, európaiak gazdasági érdekei: a rabszolgaszervezés, alkalmi együttműködés

stb.) származnak. Így szerzőnk egyik fő törekvése itt nyer megfogalmazást, miszerint bár nem zárja ki az emberhúsevést, de annak valóságos körét jóval szűkebbre szabja, mint főleg a korabeli Európa, de még a korábbi kutatások is. Szerinte legtöbb esetben a kannibalizmus csak a félelemkeltés eszközeül szolgált a foglyul ejtett emberek körében, miközben az európaiak számára a rabszolgaság indoklásául, amint ezt számos más forrásból és különböző világájakról is ismerjük. (Bence Áron 2016-ban megjelent *Híradások a tupi indián rituális emberevésről a 16. századi Európában* című dolgozata például kimutatja, hogy a dél-amerikai indiánok rituális emberevésének Európába eljutott ismeretanyagából hogyan került a boszorkányüldözés vádpontjai közé az emberevés is.)

Staller ezen a ponton azt állítja, hogy a rabszolga-kereskedelem vélhetően felszabadította a jagákat az emberevés gyakorlatából, hiszen gyümölcsözőbb volt a foglyokat eladni, mint megenni. Jóllehet szerinte a rabszolgaság viszont az európaiak kannibalizmusa volt.

A kötet történelmi áttekintést nyújtó következő fejezetében az 1509-ben a portugálok hatására megalapított Kongói Királyság történetét veszi górcső alá szerzőnk, természetesen a saját maga által elemzett problematika tükrében. A katolicizmusra hittérített kongói afrikai király, I. Afonso áttéréssel jelentős előnyre tett szert az általa uralt, illetve a Kongói Királyságon kívül eső, környező más területeken élő népekkel szemben. Ugyanakkor azt követelte mindazoktól, akik kapcsolatba kívántak lépni vele, hogy vegyék fel a katolikus vallást. Mindenki mást a gonosz megtévesztésének tartottak, és így szabad út nyílt a rabszolgaszervezésre, amelyet ugyan – súlyos belső viszályok miatt – 1520-ban I. Afonso betiltott, de 1542/1543-ban végleg szankcionált.

I. Afonso uralkodása idején és még néhány évtizeden keresztül a rabszolga-kereskedelem törvényesítésébe a kannibalizmus még nem került be indokként, az csak (akár az említett dél-amerikai példa módjára) később, vélhetően főleg a jagák felbukkanásával lett a kelléktár része.

A következő fejezetben Staller a már említett korai beszámolót, Duarte Lopez emlékiratát elemzi. A portugál kereskedő olyan 1568-ra időzített állítólagos eseményeket tár fel, amelyek szerint titokzatos betolakodók elűzték Mbanza Kongó nevű fővárosukból a portugálok által elismert királyt, feldúlták a vidéket, és széles körben folytattak emberevést. Majd a közeli São Tomé szigetről érkező portugál egységek verik ki őket, és helyezik vissza helyére a kongói uralkodót. Amint szerzőnk írja, ez a feltételezett esemény – amely egyes kutatók szerint teljesen légből kapott – az olasz változatot összeállító Pigafetta kezében teljesen eltorzult: a jaga betolakodókat vad, keresztényellenes kannibálok paradigmikus csapatává minősítette át az európai szellemi körökben. A jaga kifejezés, a vele összekapcsolt túlzó, hamis információk hatására, mind az afrikaiak, mind az európaiak számára egyoldalú beavatkozásokat tett lehetővé a politikai, hatalmi és gazdasági törekvések, különösen pedig a rabszolgaság területén.

A negyedik fejezet a kannibalizmus azon vonásait elemzi, ahogyan a 17. század első két-három évtizedében az angolai Luandától nem messze a szárazföldön működő imbangalacsoportok a kannibalizmust alkalmazták. Sok afrikai kereskedett a Luandában vagy a régi Benguelában (a Kuvo folyó közelében) lakó portugálokkal és luzo-afrikaiakkal. Ezekbe a tranzakciókba egyre inkább beletartoztak a rabszolgák, és egyre több afrikai dolgozott ki különböző módszereket a foglyok megszerzése érdekében, hogy el-

adják őket borért és más, a portugálok által kínált áruért. A népesebb etnikumok, mint a mbundu- és az imbangalacsoportok többsége, foglyokat ejtett eladásra kisebb rablóhadjáratok során, majd néhány imbangalacsoport szisztematikus, terrorista erőszakhoz folyamodott. Katonai technológiákat és stratégiákat formáltak, erőszakosan toboroztak gyermekkatonákat számuk fenntartása érdekében, elrabolták mások helyi erőforrásait, csecsemőgyilkosságokra vetemedtek, és a kannibalizmus fenyegetését taktikaként használták áldozataik félelemtől való mozgásképtelenné tételére. Kalundula Imbe, a banda vezetője, akiről Battell szól elbeszélésében, vezette az egyik legdominánsabb imbangalacsoportot. Ők kifejezetten betiltották vagy groteszk módon gúnyosan eltorzították a lakosság, vagyis az újratermelődő közösségek alapvető gyakorlatait, például a gyermeknevelést, az anyaságot és az őskultuszt. Szerzőnk így foglalja össze a jagák újte kannibalizmust:

„Parancsnokait csak egyéni vitézségük és a csatában elért győzelem alapján jutalmazta. A kannibalisztikus boszorkányok, akik megfordították a közösségeket összetartó gyakorlatot, vagyis például Kalundula csoportja emberevőként és rombolóként tüntette fel magát Angola dezorientálódott világában, mivel az új politikai és gazdasági stratégiák egyre inkább a rabszolgaságra összpontosítottak. A fejezet beszámol arról a rettegésről, amelyet Kalundula Imbe-hez hasonló vezetők okoztak azoknak, akiket megtámadtak, és persze a saját fiatal harcosaiknak. Csapata kifejezetten kannibálként működött a helyi kannibál diskurzusban azzal, hogy kielégíthetetlenül pazarolta a természetes forrásokat, tönkretette a helyi lakosságot, megfordította a rokonságok – ideértve az intézményesített gyermekgyilkosságot is – közösségépítő normatív

gyakorlatát, valamint gyermekeket ejtett fogságba katonának *kilombó*ként ismeretes háborús bandája számára. Az örökös pusztítás e dinamikájának részleteit Andrew Battell angol matróz fűzte hozzá Kalundula állítólagos jaga-antropofágiájához résztvevő megfigyelőként szerzett tapasztalatai alapján.” (Staller 2019, 12–13. old.)

A kötet egyik sajátos szemléletű része az ötödik fejezet, amelyben egy kettős megítélésű afrikai uralkodó kerül az elemzések boncasztalára. Már a fejezet címe is árulkodó: *A kegyetlenség királynője 1629–1655*. Njinga előbb a Ndongo törzsi királyság, majd Matamba mbundu (ovimbundu) etnikai gyökerekkel rendelkező királynője (1583?–1663). Kegyetlenségét, amikor a kannibalizmust taktikaként alkalmazta, arra használta, hogy félelmet keltsen, és politikai hatalmat szerezzen Angolában. „Afrika harcok királynője” arról híresült el, hogy ellenállt a portugál gyarmatosítói törekvéseknek. Imbangalacsoportokat fogadott be és vezetett, ezzel politikai tekintélyt szerzett a hosszú évek óta létrejött portugál katonai hódítástól keletre. Élete utolsó éveiben, mint a portugálok kereskedelmi partnere, amikor kiderült számára, hogy a betolakodók katonai ereje elsöprő mértékű, és hívei elhagyták a jaga harcok életmódot, áttért a katolicizmusra. Míg a korábbi, portugálok elleni csatáit antikoloniális ellenállási harcként ünneplik, az akkori források karrierjének jagaszakaszaként emlegetik ezeket a tevékenységeket. A harcok Njinga, mint a kannibál jaga képének démonizálása, a portugálok számára az ellene folytatott hosszú katonai harcok hatalmas erőfeszítéseinek és költségeinek igazolására szolgált. Njinga élet-története a valóságban és az olasz misszionárius, Cavazzi elbeszélésében felmutatja a jaga stratégia teljességét. Mielőtt megérte a katolikus üdvösséghez, és ezzel vi-

szonylag békés politikai rendet teremtenie országában, a kannibalizmust használta a félelemkeltés taktikájaként.

A hatodik fejezetben (*Prédikátorok és publicisták 1500–1670 körül*) a szerző azzal foglalkozik, hogyan csapódott le Európában a jagajelenségkör, hogyan vélekedtek a kongói jagabetolakodókkal kapcsolatos pletykákról, illetve hogyan használták fel azokat a reformáció és az ellenreformáció küzdelmének szellemi gyakorlatában, a vallási káosz rendezésére való törekvésekben. Hogyan próbálták az európai prédikátorok és a kiadók a jagakannibalizmust, az *embertelen* emberek rémisztő történeteit felhasználni az ellenreformáció gyóntatói rivalizálásainak erősszakosságára utalva, az európaiakat sújtó reneszánsz kori intellektuális és politikai felfordulásban. Miként akartak a távoli szörnnyű vad jagák brutálisításának lenyűgöző drámai történeteivel rámutatni az egyetlen és mindenütt jelen lévő Istentől való elfordulás veszélyeire. Ez a törekvés egy (1560-tól 1660-ig tartó) évszázadot ölelt át.

A hetedik fejezetben Staller világtörténelmi következtetésekre jut. Véleménye szerint az ilyen és a modern társadalmakat is érintő mítoszok képződése (hivatkozik a szálemi boszorkányok esetére is) nem egyszerűen a kannibalizmus tényszerű létezését mutatja, hanem közös modern világunk létrejöttének történelmi következménye.

Némileg leegyszerűsítve a dolgot, úgy gondoljuk, Staller könyvének az a legnagyobb eredménye, amely a jaga szó melléknévvé változtatásából következik. Vagyis hogy a jaga életformát jelent, nem pedig népnév. Úgy vélem, ennek a gondolatnak az igazsága kitűnik Magyar László kötetéből is, amikor közreadja a mindmáig legteljesebbnek számító *ovimbundu* eredettörténetet, amelyben az egyébként egyértelműen

mbundu/ovimbundu etnikum akkori tagjai (1848/1849 és 1864 között érintkezett velük honfitársunk) a jagák leszármazottainak gondolják magukat, egyszerűen azért, mivel őket a bátorság és a győzedelmes harciaság jelképeinek tekintik. Lényegében ide vezet Ecsedy Csaba felvetése is, aki Magyar Lászlóval foglalkozó tanulmányában azt állítja, hogy az adott kor és a következő évszázadok gyilkos betörései a területen vélhetően inkább csak az egykor rettegett formáció miatt kötődtek össze folyamatosan a jaga névvel, mögöttük egy sajátos szokás, a bármely törzs új uralkodójának úgynevezett „próbaháborúja” rejtőzhet.

Benyomásunk szerint viszont Staller is, akár Miller, átlép bizonyos tényeken, főleg ami a kannibalizmus kérdését illeti. Elfogadjuk azt a véleményét, hogy vélhetően a jaga csoportosulások harcos bandatagjai messze nem voltak annyira kannibálok (főleg amikor ráébredtek a rabszolga-kereskedelem előnyeire), mint amilyeneknek a korabeli és az azóta is tovább hullámzó európai felfogásban az megjelenik. Viszont ezernyi más konkrét ismeret mégiscsak arra utal, hogy Afrikában, amint az újabb feltárások adatai szerint az egész világon abban a bizonyos Engels körülírta barbárság korában, létezett a kannibalizmus, és nem csak rituális változatában. (Sőt több helyen a nagyvilágban, és így Afrikában is, máig felbukkan ez a felvilágosult társadalmak számára elfogadhatatlan táplálkozási gyakorlat.)

A kannibalizmus világtörténetéről több magyar nyelvű publikáció is rendelkezésre áll (lásd például Rátai 2007, Scott 2018). Mi most mégsem azokat idézzük, hanem két igen látványos afrikai példára hivatkozunk. Bár Magyar László könyvében a legelképesebb leírás az, amikor a királyválasztás ünnepével együtt járó emberevést jeleníti meg, ezúttal azonban egy *kimbánda* (va-

rászló) által lebonyolított manipulatív jogszokás eredményeként halálra ítélt ember sorsát idézzük fel művéből:

„...megragadák s közel álló fához kötik, s most az eddig inkább furcsa és nevetséges jelenet borzasztó tragoediává változik. Egyik a legdühösebbek közül baltájával a megköttözöttnek nyakán erős vágást tőn, erre az egész gyülekezet rögroháná, mint dühös farkas csapat, s a mit csak vad, kegyetlen, böszült nép rosszat elkövethet, mindazt megtevék a halálra szánt áldozaton. Némelyek fabuzogányokkal fejét törék be, mások a vérző sebekbe a jósló tüzeről vett égő parázst szórának, még mások egész testét keresztül-kasul metélik.

Tovább nem nézhetem a vérengző kannibálok iszonyatos munkáját, borzadva hagyám el az ártatlan vérről mocskolt helyet, hol kéréseim mit sem eszközölhettek a tett meggátlására...” (Magyar 1859, 117. old.)

A másik példa viszont egészen sajátos. William Seabrook amerikai újságíró igen színvonalas utazási könyvéből vesszük az információt (a kötetet Szerb Antal fordította magyarra, 1936). Seabrooknak módjában állott az elefántcsontparti *guérékkel* (vagy másként *gerzékekkel*?) kapcsolatot teremteni, illetve egy olyan szakáccsal, aki (valaha vagy éppen azon időkből is?) az emberhúst készítette el azoknak, akiknek annak fogyasztása engedélyezve volt (Torday munkáiban is olvashatunk arról, hogy többnyire csak a felnőtt férfiaknak volt alkalmuk erre). A szakács főnöke parancsára még emberhúsrecepteket is említett, a kötet szerzője előbb bemutatta az igencsak sajátos emberfigurát:

„...a főszakács öreg ember, elégedetlen természet és most különösen rossz kedvében van. [...] A szakács neve N'lo volt. Nagy, petyhüdt, csúf fickó volt, pofaszakállal és rövid szakállal, mint egy régimódi ír ember; részben kopasz volt, üstökét a homlokába

húzta. Arca szürke krétával volt bemázolva. Réz bokapereceket hordott és nyakáról nagy majombőrzacskó lógott.” (Seabrook 1936, 141–142. old.)

Majd több receptet feljegyzett Seabrook, közülük az elsőt írjuk ide, némi kommentárt is kapcsolva hozzá az amerikai szerző könyvéből:

„A pörkölő módszer – vagyis kisütni a testet egészben szenes gödör fölött, mint ahogy állítólag a csendes-óceáni emberevők teszik, és ahogy a Georgia állambeli farmerek csinálják a disznókkal és ürökkel – N’lo szerint az ő népénél nincsen szokásban. Itt van a szokásos recept a *gueré stew* számára: Vágd fel a húst ököl nagyságú darabokra, és főzd meg nem túlságosan sok vízben, sóval és egészben hagyott paprikahüvelyekkel, »a délelőtt közepétől késő délutánig«. Ha a *stew* már leszállt a fazék fenekére, adj hozzá külön megfőtt rizst. N’lo a többiek élénk helyeslése közt a lelkemre kötötte, hogy a *stew*-ba mindig rizst tegyek, banánnal vagy más főzelékkel nem olyan jó, míg a sült jó minden főzelékkel.” (Seabrook 1935, 143. old.)

Sőt, Seabrook feljegyzéseiben elég nyilvánvalóvá tette, hogy nem csak rituális alkalmakkor fogyasztottak emberhúst:

„...csak Man, Douekoue és Guglio kerületekben, az Elefántcsontpart központi őserdőszakaszában, Francia Nyugat-Afrikában, az elmúlt öt év alatt huszonhat esetben hoztak formális elmarasztaló ítéletet (amit a legtöbb esetben teljes beismerés kísért). Az akár, hogy párdictársaságokról és bűnös gyilkossági esetekről van szó, az áldozatot csak melleleg ettek is meg és a jegyzőkönyvek nem vetnek kellő fényt a szokásaikra vagy lélektanára annak a tisztességes kannibálnak, aki jó étvágygal fogyasztja el erdőben vadászott vagy becsületes küzdelemben elejtett ellenfelét.” (Seabrook 1936, 130. old.)

Amint már érzékeltettük, Magyar László kapcsán a jagakérdés a hazai kutatást is megérintette. Így Torday vagy Ecsedy mellett érintkezik a kérdéskörrel Krizsán László is, bár ő a *kilombo* szó mentén a rabszolgaság elől menekült afrikaiak titkos táborait feltételezi csupán, amely (már többször is leírtuk) mind a szó, mind a mögötte rejlő történelmi tények, illetve a hagyományos gazdasági-társadalmi és egész egyszerűen praktikus szokások nagymérvű leszűkítését eredményezi. Sebestyén Éva is felveti a jagatémát, de érdemleges megoldásra nem jut, amint erre viszont Sárkány Mihály utal Magyarral foglalkozó dolgozataiban.

Hadd fejezzük be ismertetésünket azzal, amire már tettünk utalást a kor nevezetes uralkodónője kapcsán! Miközben ugyanis Staller az egyik mai legnépesebb, államalkotó angolai etnikai csoport, az *ovimbundu* nem mitikus, hanem történelmileg igazoltan létezett emblematikus elődjét a kegyetlenség királynőjének titulálja, és éppen az írott történelmi források alapján erre minden oka megvan, Njinga (vagy Nzinga) da Matamba alakját Délnyugat-Afrika e nagy államában szinte kultikus tisztelettel veszik körül (akár a zulu Shaka vagy a manding Szungyata módjára), hiszen hatalmas szobrot állítottak neki az ország fővárosában.

Persze ilyen történelmi kétértelműségek bőven találhatóak a világtörténelemben. Elég itt talán a hetvenéves szovjet diktatúra retteneteire gondolni, miközben a kultusszal övezett Sztálin bekeretezett fotója – állítólag – mindmáig ott lóg minden hagyománytisztelő grúz család *tisztaszobájának* a falán. Nem említve a dél-afrikai zuluk nagyfőnökét, Shaka királyt...

Bibliográfia

BENCE Áron

- 2016 Híradások a tupi indián rituális emberevéstről a 16. századi Európában, *Ethnologia*, 1. évf., 14. szám, 374–416. old.

BIERNACZKY Szilárd

- 2014 Magyar László eredeti szövegével, *Magyar Tudomány*, 175. évf., 6. szám, 673–678. old.
- 2018 Magyar László szellemi hagyatékáról. Az elvégzett és el nem végzett kutatási feladatokról születése 200. évfordulóján, *Vasi Szemle*, 72. évf., 5. szám, 523–550. old.

BIRMINGHAM, David

- 1965 The Date and Significance of the Imbangala Invasion in Angola, *Journal of African History*, Vol. 6, No. 2, p. 143–152.

ECSEDY Csaba

- 1969 Magyar László: 1818–1864, *Ethnographia*, 53, 4, 557–564. old. (angol nyelven: An African Hungarian: László Magyar (1818–1864), *Africana Budapest*, 1. szám, 1984, 9–23. old.)

KRIZSÁN László

- 1993 Kilombóközösségek az afrikai társadalmak öngazgatású mikrobasziszai a XIX. században, *Vasi Szemle*, 2. sz., 205–219. old.

MAGYAR László

- 1859 *Délafrikai utazásai 1849–57. években*, szerk. Hunfalvy János, Pest, Emich Gusztáv nyomtatása, 464 old. + 8. tábla.

MILLER, Joseph C.

- 1972 The imbangala and the chronology of early Central African history, *The Journal of African*

History, Vol XIII, n° 4, pp. 549–574.

- 1975 Nzinga of Matamba in a New Perspective, *The Journal of African History*, Vol. 16, No. 2, 201–216. old.

- 1976 *Kings and Kinsmen. Early Mbundu States in Angola*, Oxford, Clarendon Press, 312 old.

- 1977 The Imbangala, in: Suzanne MIERS – Igor KOPYTOFF ed.: *Slavery in Africa. Historical and Anthropological Perspectives*, Madison, University of Wisconsin Press, 205–234. old. (Magyar L. kilombók kérdésköre: 212. old.)

RÁTAI János

- 2007 *A Kannibalizmus kultúrtörténete*, Budapest, K. u. K. Kiadó, 545 old.

SÁRKÁNY Mihály

- 2019 Magyar László kutatásainak utóélete a tudomány nemzetközi vérkeringésében, in: Rákóczi István szerk.: *Magyar200. Szombathelyi Tudományos Konferencia és megemlékezés*, Bu

SCOTT, Walter G.

- 2018 *A kannibalizmus története*, Kecskemét, Vagabund, 206. old. dapest, 97–110. old.

SEABROOK, William

- 1936 *Utak a dzsungelben*, ford. Szerb Antal, Budapest, Révai, 267 old.

SEBESTYÉN Éva

- 2008 *Kaland és kutatás Afrikában. Magyar László életrajza*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 288 old.

- 2012 Magyar László műve és életútja, in: *Magyar László utazása Dél-Afrika belsejében az 1849–1957-es években*, közreadja: SEBES-

- 2015 TYÉN Éva, Budapest, Balassi Kiadó – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 7–58. old.
- 2018 A sociedade ovimbundu nos relatórios de viagens do húngaro László Magyar: sul de Angola, meados do século XIX, *História: Debates e Tendências* – v. 15, n. 1, jan./jun., pp. 83–100.
- 2018 Escravização, escravidão e fugas na vida e obra do viajante-explorador húngaro László Magyar – Angola, meados do século XIX, in: Denise VIEIRA DEMETRIO, Ítalo SANTIROCCHI, Roberto GUEDES (organização): *Doze capítulos sobre escravizar gente e governar escravo: (Brasil e Angola – séculos XVII-XIX)*, 2018, Rio de Janeiro, Mauad Editora, 291–312. pp.
- THORNTON, John Kelly
- 1978 A resurrection for the jaga. *Cahiers d'Études Africaines*, v. 18, n. 69–70, 223–227. old.
- 1988 The art of war in Angola, 1575–1680, *Comparative Studies in Society and History*, v. 30, n. 2, Apr. 360–378. old.
- 1991 Legitimacy and Political Power: Queen Njinga, 1624–1663, *Journal of African History*, vol. 32, no 1, 25–40. old.
- TORDAY Emil
- 1931 No. 9.: Central Africa, in: *Still-birth and infantile mortality from the social and economic point of view*, Save the Children International Union, pp 1–36. old.
- VAJDA László
- 1951 Magyar László, in: *Nagy magyar utazók (19. század)*, Budapest, Múvelt Nép Könyvkiadó, 75–100. old.
- VANSINA, Jan
- 1963 The Foundation of the Kingdom of Kasanje, *The Journal of African History*, 4, 355–374. old.
- 1966 More on the Invasions of Kongo and Angola by the Jaga and the Lunda, *JAH*, 7, 421–429. old.
- 2007 On Ravenstein's Edition of Battell's Adventures in Angola and Loango, *History in Africa*, 34, 321–347. old.